

ӘОЖ 81'38

А. О. Тымболова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Магистратура және PhD докторантура институтының ф. ғ. д. доценті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: tymbolova@mail.ru

Көркем мәтінді лингвопоэтикалық тұрғыдан талдау ерекшеліктері

Лингвистикалық поэтика – филологияның ерекше саласы ретінде эстетикалық сөз өнерінің үдерістерін зерттеуге бағытталатын ғылым. Онда көркем шығарманың сыртқы құрылымын дәстүрлі түрде сипаттап қоюдан мүлдем бөлек, көркем шығарманың ішкі және сыртқы табиғатын ашуда автор-суреткер, автордың түпкі ойы, автордың интенционалды әлемі дейтін мәселелер лингво-антропологиялық, эстетикалық, стилистикалық тұрғыдан үнемі талданып отыруы шарт. Осыған орай, поэтикалық тілдің түрлі деңгейлердегі бірліктерінің қарастырылуы, олардың көркем мәтінде жүзеге асырылуы, индивидуалды-авторлық поэтикалық жүйенің сүйенетін дәстүрлері көрсетілді.

Сондай-ақ мақалада лингвистикалық поэтикадағы метатілдің қалыптасуы мен даму үдерісін сипаттау адамның эстетикалық деңгейде сөйлеуінің қызметін төрт ғылыми өзек парадигмада талдауға мүмкіндік беретіндігі айқындалды. Сондықтан бүгінде сөз өнерінің ерекшеліктерін тілдік тұлға мәселесімен астастыра қарастыруды арттыру көзделуде. Мақалада жалпы көркем мәтіндерді лингвопоэтикалық тұрғыдан талдау ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: лингвистикалық поэтика, тілдік тұлға, лингвопоэтикалық талдау, метатіл, жеке авторлық поэтика.

А. О. Тымболова

Особенности лингвопоэтического анализа художественного текста

Лингвистическая поэтика – особая отрасль филологии, которая исследует направление процесса искусства речи. Она не только традиционно описывает внешнее строение художественного произведения, но выделяет внешнюю и внутреннюю природу – художника, его основную мысль. Интенциональный мир автора должен постоянно анализировать вопросы лингво-антропологии, эстетики, стилистики. Таким образом, с помощью единства поэтического языка на разных уровнях, используемых в художественном тексте, показана традиция, которая опирается на индивидуальную поэтическую систему.

Также в статье охарактеризован процесс формирования и развития метаязыка лингвистической поэтики на уровне эстетики человека, деятельность речи которого дает возможность разбора четырех научных парадигм. Поэтому в настоящее время особенности искусства речи направлены на создание и развитие языковой личности. В статье особенности анализа общих художественных текстов подробно рассматриваются с лингвопоэтической стороны.

Ключевые слова: лингвистическая поэтика, языковой личность, анализ лингвопоэтической стороны, метаязык, индивидуальная авторская поэтика.

A. Tymbolova

The peculiarities of the analysis of literary text on the linguopoetic aspect

Linguistic poetics as a special branch of philology, which explores the art of speech process. It doesn't only describe the external structure of the composition, but highlights the internal and external nature of the author and his basic idea. Intentional world's of author constant need to analyze questions of linguistic and anthropology, esthetics, style. Thus, considering the unity of poetic language at different levels used in a literary text, shows a tradition that relies on individual poetic system.

The article also describes the process of formation and development of the meta-language linguistic poetics at esthetics human speech activity which enables parsing of four scientific paradigms. Therefore, currently features art speech focused on the creation and development of linguistic identity. The article features the general analysis of literary texts discussed in detail with linguopoetic side.

Key words: linguistic poetics, linguistic identity, linguopoetic analysis, the meta-language, the individual author's poetics.

Қазіргі таңда адамды тануға бағытталған ғылымдардың барлығы тоғысатын филология саласында антропологиялық әдіснаманың өркендеуіне байланысты жаңа лингвистикалық поэтика индуктивті білім ретінде қала отырып, өзінің антропологиялық-дедуктивті әдіснамасының өрісін кеңейтті. Осыған орай, бүгінде сөз өнерінің ерекшеліктерін тілдік тұлға мәселесімен астастыра қарастыруды арттыру көзделуде.

Лингвистикалық поэтика XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында филологияның ерекше саласы ретінде эстетикалық сөз өнерінің үдерістерін зерттеуге бағытталды. Онда көркем шығарманың сыртқы құрылымы дәстүрлі түрде сипаттаудан мүлдем бөлек, көркем шығарманың ішкі және сыртқы табиғатын ашуда автор-суреткер, автордың түпкі ойы, автордың интенционалды әлемі дейтін мәселелер лингво-антропологиялық, эстетикалық, стилистикалық тұрғыдан үнемі талданып отырады.

Лингвистикалық поэтикадағы метатілдің қалыптасуы мен даму үдерісін сипаттау адамның эстетикалық деңгейде сөйлеуінің қызметін төрт ғылыми өзек парадигмада талдауға мүмкіндік береді: а) ғылыми тұжырымдамалар арқылы берілетін сөз өнері теориясының антропологиялық-эстетикалық парадигмасы; б) формальды-эстетикалық парадигма; в) функционалды-эстетикалық парадигма; г) неофункционалды-эстетикалық парадигма (қазіргі лингво-антропологиялық зерттеулер).

Бүгінгі таңда жаңа лингвистикалық поэтика ерекше антропологиялық-дедуктивті ғылым ретінде сипаттамалы-аналитикалық, немесе индуктивті әдіснамадан тыс зерттелуі де мүмкін. Поэтикалық тілдің түрлі деңгейлердегі бірліктерінің қарастырылуы, олардың көркем мәтінде жүзеге асырылуы, индивидуалды-авторлық поэтикалық жүйенің негізгі сипаттамасы лингвистикалық поэтиканың зерттелуінде сенімді дәстүрлерге сүйенеді.

Біздіңше, лингвопоэтиканың теориялық-әдіснамалық негізін мынадай идеялар мен тұжырымдар арқылы көрсетуге болады: а) В.М.Жирмунскийдің «дәстүршілдер» мен «формалистердің» шығармашылық бірліктегі жетістіктерінің лингвопоэтикалық тұжырымдамасы; б) Г.О.Винокурдың сөз өнерін эстетикалық тұтастық ретінде «ішкі форма» немесе мазмұндық тұтастыққа ие өзгеше форма дейтін филологиялық көзқарасы; в) В.В.Виноградовтың «автор образы» басты категория болып табылатын көркем сөз теориясы; г) Х.Х.Махмудовтың лин-

гвистикалық поэтиканың бірегей тұжырымдамасын қамтитын «теориялық стилистикасы»; д) Ю.Н.Карауловтың үштікті, яғни тілдік тұлғаның үшсатылы диалектикалық дамуын көздейтін антропологиялық теориясы; т.б.

Сонымен, XXI ғасыр сөз өнерінің теориясы мен тәжірибесінде көркем мәтінді талдаудың әдебиеттанулық және лингвистикалық аспектілерін нақты ажыратып берді. Бұл көркем мәтінді екі бағытта талдаудың қажеттігін көрсетеді.

Әдебиеттанымдық зерттеулерде күрделі ұйымдастырылған тұтас дүниені бөлшектеп, ондағы кейбір элементтерді бөліп қарастырып, олардың арасындағы байланысты барынша жеке тану көзделеді. Әдебиеттану тұрғысынан жүргізілетін зерттеулерге көркем шығарманың құрылымын, тақырыбын, көтеріліп отырған мәселенің идеясын, әлемнің көркем бейнесін, композициясы мен сюжетін, сондай-ақ формасын, стилін, түрін, жанрын, контекстін қарастыру кіреді. Көркем шығарманы әдебиеттану тұрғысынан талдаулар екі бағытта, біріншіден, оның эмоционалды мағыналық табиғатын қарастырудан, екіншіден, эстетикалық ерекшелігін зерттеуден тұрады. Демек, мұнда мазмұнға назар аудару интерпретацияны, ал формаға мән беру көркем шығарманың стильдік тұтастығын тануға жетелейді.

Ал лингвистикалық талдауларда тіл басты нысанаға алынып, мәтін жалпы белгілердің пайда болу тұрғысынан қарастырылады. Лингвистикалық талдаулардың басты мақсатына көркем мәтіндегі тілдік фактілердің мағынасы мен қолданысын айқындау жатады. Лингвистикалық талдаулар филологтың әдеби шығарманы тану, түйсіну ұстанымынан туындайды. Ол шығарманы барлық шынайы болмысында сезініп, жазушының өзіндей қабылдауға жетелейді.

Лингвистикалық талдаудың нысаны әдеби талдауларға қарағанда кеңірек болады. Себебі лингвистикалық талдау бүкіл шығарманың көркемдік мәнін ғана емес, оның тілін тұтастықта қарастырады. Яғни, лингвистикалық талдаулар барлық функционалды стильдерді қатыстыра отырып, мәтінді тілдік элементтердің комбинациясы ретінде қарастырады. Сондай-ақ мәтінді лингвистикалық талдаулар формадан – мазмұнға, ал әдеби талдаулар мазмұннан – формаға қарай құрылады. Лингвист (көркем мәтінді зерттеп жүрсе де) нақты мәтінмен шектеледі, ал әдебиетші үнемі тарихи, әлеуметтік немесе философиялық сипаттағы зерттеулерін жүргізеді. Лингвистикалық талдаулардың негізінде мәтін

адресаттың көзқарасы негізінде қарастырылса, әдеби талдауларда ол ең алдымен автордың ұстанымы тұрғысынан зерттеледі.

Мәтінді лингвистикалық талдаудың негізгі аспектілеріне Н.В. Шевченко мыналарды жатқызады: лингвистикалық түсіндірме, семантизация, мағынасы көмескі сөздерді түсіндіру, идеялық-тақырыптық жүк арқалайтын сөздер, жоғары фразалық бірліктердің функционалды мағыналық типтері, мәтіннің мүшелену тәсілдерін талдау, мәтін интеграциясындағы лексикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгей [1, 103].

Қазіргі лингвист ғалымдар (көркем мәтінді зерттеу саласындағы) шығарманы жекелей және кешенді (филологиялық) талдауды ұсынады (Бабенко, 2003; Болотнова, 2007; Купина, 2003; Николина, 2003; Новиков, 2003; Одинцов, 2004).

Мәтінді бөліп алып жекелей талдау мәтіндегі тілдік құралдардың байланысын, уақыт пен кеңістік категориясын, лексикалық, синтаксистік, ритмика-мелодикалық, графикалық, мәтіннің образды қырын, мәтіннің мүшелену тәсілдерін, мәнмәтіндегі ақпараттың және өзге де жекелеген аспектілердің берілу тәсілдерін ұсынады. Талдаудың мұндай түрін жүргізуге жоғарыфразалық бірліктен тұратын бір абзац немесе тіпті бір сөйлем де жеткілікті.

Кешенді талдау мәтінді тұтастай талдауға негізделеді. Бұған барлық мәтінтүзуші факторлар мен мәтіндік категориялар, осы мәтіндік категорияларды құрайтын барлық тілдік құралдарды талдау жатады. Мағынасы мүлдем түсініксіз немесе жартылай көмескі сөздер мұнда жанама талданады.

Соңғы онжылдықта көркем мәтін түрлі әдіснамалық ұстанымдар тұрғысынан зерттеліп келді. Қарастырып келген мәселелері де әртүрлі болды. Ал XX ғасырда психолингвистика, семиотика, поэтика сынды аралас салалардың интеграциясына ұмтылушылық көркем мәтінді басқа қырынан қарастыру үрдісіне алып келді. Осы орайда, А.А.Потебня сөз бен көркем шығарманы салыстыра қарастырып, поэтика мен лингвистиканың арақатынасына ерекше мән береді. Бұл негізгі үш компонентті – сыртқы форма (ойда сұрыпталған дыбыс), мазмұн (дыыстардың көмегімен түзілетін форма) және ішкі форманы (мазмұнда жинақталатын мән) қамтиды. Ғалымның пікірінше, поэтикалық немесе кез келген көркем шығармада болсын сөзге тән компоненттерді бөліп көрсетуге болады: мазмұн (идея) және көркем образ нысан болатын сыртқы және ішкі форма [2, 179].

Көркем шығарманың тілін талдауға үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі – А.В.Щерба. Ғалым көркем шығарманы талдағанда идеяны анықтап қою ғана емес, оның көркемдік қырын бағалау да үлкен мәселе дей келіп, көркемдеуіш тілдік элементтердің нәзік қырларын лингвистикалық талдауларсыз ашу мүмкін емес дейді (Щерба, 1957, 97 б.).

В.В.Виноградовтың еңбектерінде көркем әдебиет тілінің – филологиялық пәндердің қатарында ғылым болып қарастырылу идеясы көтеріледі. Ғалым лингвопоэтиканың көркем әдебиет тілін түрлі деңгейлерде (лексикалық, морфологиялық, синтаксистік) қарастырылуына үлкен мән береді. Ол лингвопоэтикалық зерттеулердің міндетіне көркем шығармадағы тілдік бірліктердің эстетикалық қызметін зерттеуді жатқызады. В.В.Виноградов тілді өзара байланысты екі контексте: ұлттың әдеби тілі мен стилінде және көркем шығарманың тілін жанрымен, стилімен әрекеттестікте қарастыру қажеттігін айқындайды. Ғалым «көркем шығарманың тілін зерттеу біруақытта әлеуметтік-лингвистикалық және әдеби-стилистикалық бағытта жүруі тиіс дейді», -дейді [3, 29].

В.М.Жирмунский бірінші орынға көркем шығарманы зерттеудің әдістері мен тәсілдерін, яғни оның әдіснамалық негіздерін қояды. Мазмұн мен форманың бірлігін айтқан кезде, В.М.Жирмунский форманың өзгеруі жаңа мазмұнды ашуға әкеледі, мазмұнның өзгеруі де дәл солай формаға әсер етеді. Мұндай жағдайда, көркем шығарманың мазмұнын тілдік құралдардың қолданысымен тығыз байланыста ашу қажет деп баса көрсетеді. Ғалым поэтика мәселелерін қарастырғанда, поэтикалық тілге немесе сөзге ден қояды. «Поэзия – бұл сөз өнері, поэзия тарихы – сөз өнерінің тарихы», -дейді [4, 21].

Сонымен, көркем мәтінді филологиялық зерттеулер шығарманың терең тілдік қатпарын, жазушы идиолектісінің өзіндік ерекшеліктерін айқындаулардан тұрады.

Кезінде көркем әдебиетті түсіну және қабилдау герменевтика ғылымының басты міндеттерінің бірі еді. Алғашқыда бұл термин теология саласында қолданылып, діни мәліметтерді талдап, түсіндіруде пайдаланылды. Кейінірек, герменевтика ғылымының аясы кеңіп, ол көркем сөз өнеріндегі туындыларды талдап-таразылауда қолданыла бастады.

Әдебиеттанушылар мәтінмен жұмыс барысында «не туралы?», «қалай?» деген сұрақтың төңірегінде ойланады. Кейін келе әдебиеттану-

дан көркем мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін қарастыратын стилистика саласы бөлініп шықты. Себебі әдебиетте қойылатын «не туралы?, қалай?» сұрақтары «неге бұлай айтылады, басқаша емес?» деген сұраққа жауап бере алмас еді. Бұл көркем образ мәселесін жалпы лингвистикалық заңдылықтармен байланыстыра қарастыратын лингвопоэтиканың нысаны болып табылады.

Кез-келген мәтінді лингвостилистикалық тұрғыдан талдау семантикалық және метасемиотикалық екі деңгейден тұратындығы белгілі. Семантикалық деңгейде тілдік бірліктер (сөз, сөз тіркесі, синтаксистік құрылымдар) өздерінің тура мағынасында қолданылады. Метасемиотикалық деңгейде тілдік бірліктер контекстегі коннотациялар арқылы қосымша мазмұн тұрғысынан талданады. Алайда көркем шығарманы талдаудың күрделілігі оның мәнін анықтаумен шектелмей, толық көркем мазмұнды ашу деңгейіне қол жеткізуімен анықталады. Ал бұл тіл мен поэтиканың өзара байланысында ғана жүзеге асырылады.

Бүгінде көркем мәтінді терең талдау мәселелері И.В. Арнольд (1973, 2002); И.В. Тюбенет (1991); В.Я. Задорнова (1984, 1992); Т.Б. Назарова (2003, 2010); А.А. Липгарт (1996, 2006) т.б. ресейлік филолог-тілшілердің еңбектерінде қарастырылып келеді.

Лингвопоэтикалық талдаудың мақсаты – қа-

растырылып отырған немесе өзге де тілдік бірліктердің (сөз – сөз тіркесі – грамматикалық форма – синтаксистік құрылым) эстетикалық әсер тудыратын өзіндік үйлесімділігін айқындау болып табылады. Лингвопоэтика көркем мәтіндегі эксплицитті мәннің қандай тілдік құралдар мен қолданыстар арқылы берілетіндігін және оның оқырманға эмоционалды-эстетикалық әсерін түсіндіреді. Мұндай жағдайда шығарманың сюжетті-композициялық табиғаты ескеріледі. Мәтін астарындағы ақпараттың ауқымдылығы интерпретатордың диттемі ретінде айқындалады. Лингвопоэтикалық талдау әдісі зерттеушінің мазмұннан формаға және қайтадан мазмұнға қарай зерттелуіне байланысты «кері» (челночный) сипатқа ие. Бұл екі талдау диалектикалық бірлікте бірін-бірі толықтырып отырады. Демек, лингвопоэтикалық талдау шығарманың тілдік тініне бойлап, мәтіннің барлық стилистикалық ерекшелігін ашудан тұрады. Алайда ол мұндай тілдік құралдар мен стилистикалық қолданыстарды зерттеумен ғана шектелсе, көркем шығарманың нағыз өнер туындысы ретіндегі қыры тасада қалуы мүмкін.

Сонымен, «лингвопоэтика» термині екі қарама-қарсы бағыттағы зерттеулерден тұрады: біріншісі, шығармадағы көркем қолданыстардың тақырыптық-стилистикалық табиғатын айқындау болса, екіншісі типологиялық лингвистикалық зерттеулер жүргізу.

Әдебиеттер

- 1 Шевченко Н.В. Основы лингвистики текста. – М., 2003. – 160 с.
- 2 Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 614 с.
- 3 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М, 1963. – 255 с.
- 4 Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – 407 с.

References

- 1 Шевченко Н.В. Основы лингвистики текста. – М., 2003. – 160 с.
- 2 Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 614 с.
- 3 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М, 1963. – 255 с.
- 4 Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – 407 с.